

AZƏRBAYCAN "ZEYVƏ"ləri: yurdlar və xalçalar

(Şabran rayonunun Zeyvə kəndinə dair
ekspedisiya materialları əsasında)

Tofiq Mustafazadə,
tarix elmləri doktoru, professor

Vidadi Muradov,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Açar sözlər: Şabran, Zeyvə, Quba qrupu, xalça, çeşni, Xorasan, ziyarətgah, Kiloar, "Pirəbdil"

Zeyvə kəndi Azərbaycanımızın şimal-şərq hissəsində - qədim insan məskənləri ilə zəngin olan Quba-Şabran bölgəsində yerləşir. Bu bölgənin ən məşhur qədim yaşayış məskənlərindən danışarkən, ilk növbədə, Qubanın və Şabranın adını qeyd etmək lazımdır.

S.Aşurbəylinin fikrincə, Quba şəhərinin əsasını qoyan Sasanı hökmdarı Qubad ibn Firuzun (Peroz) adı ilə "Firuzkubad" adlandırılmışdır. VII əsrdə ərəblər Albaniyanı işğal edərkən həmin ad Mədinə şəhərinin yanında yerləşən Quba məntəqəsinin adına oxşar olduğundan, həmin şəhəri "Quba" adlandırmışlar. (1) Tarixçi Yusif Yusifovun fikrincə, Ptolomey tərəfindən xatırlanan alban şəhəri "Xobota", "Quba" sözünün prototipidir. (2) Toponomist alim Q.Qeybullayevin fikrincə, Quba Qudyal çayının sahilində yerləşdiyinə görə, türkcə "Kəbə" (Sahil) adlandırılmışdır. (3) Əli Hüseynzadə türk xalqlarının yaşadığı geniş ərazidə "Quba", "Qubalı-kənd", "Quba-səngər", "Quba-tau", "Quba-tas", "Kuva", "Kuva-toba" kimi adların olmasını göstərərək, "Quba" adının oxşar qəbilə, yaxud tayfa adından törəməsi fərziyyəsini irəli sürmüşdür. (4) Türk dünyasının bir çox yerlərində "Quba" və ona oxşar toponimlərin olduğunu nəzərə alsaq, bu sözün türkmənşəli olduğunu qətiyyətlə söyləmək mümkündür.

Hələ erkən orta əsrlərdən Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində Quba, Alpan, Şabran, Qarqar, Xursan, Dondar, Samur, Cul, Çöl və s. türk toponimlərinin mövcudluğu faktı bu ərazidə ən qədim dövrlərdən türklərin yaşadığını göstərir. Şabran şəhəri türkmənşəli "sabor" (savar) tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Ümumiyyətlə, Şabranda və ətrafında savurlar, sabirlər, xəzərlər, ayqaqlar, xaçmaslar, massagetlər, qırpaqlar və başqa türk tayfalarının yaşaması haqqında məlumat var. (5)

Şübhəsiz ki, bu bölgədə türklərlə yanaşı, digər xalqların nümayəndələri də yaşamışlar. Bunlar Şahdağ dil qrupunda danışan müxtəlif azsaylı xalqlar (xnalıq, buduq, qırz, cek, haput, əlik) və iranmənşəli tatlardır. Y.Yusifovun fikrincə, tatlar ikidilli tayfalar olmuş, sonradan onların yalnız bir hissəsi tatecə danışmışlar. Tat dilini bəzən "Midyə" dilinin qalığı kimi qələmə verirlər. (6) Tat dilində çoxlu türk sözlərinin olması və tat dilinin sintaksisinin fars dilindən köklü surətdə fərqlənməsi bu mülahizəyə müəyyən dərəcədə haqq qazandırır.

Bölgədə olan qədim Quşçu, Yuxarı Quşçu, Dağ Quşçu, Aşağı Quşçu kənd adları quşanların, daha doğrusu, hunların adı ilə bağlıdır. Burada Sincan Bayat, Uzun Bayat, Çiğatay, Padar, Ustaclı kimi qədim türk toponimlərini də qeyd etmək lazımdır.

Şabranın əsasının e.ə. I minilliyin ortalarında qoyulduğu ehtimal edilir. Böyük İpək yolu üzərində yerləşən bu şəhər iqtisadi, ticari və mədəni mərkəz kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədrisən iqtisadi çətinliklərlə qarşılaşan və tez-tez yadellilərin basqınlarına məruz qalan Şabran XVIII əsrin əvvəllərində dağıdılmış, bir əsrə qədər kənd kimi mövcud olmuş və sonra tarix səhnəsindən silinmişdir. Tarixi mənbələrdə şəhərin 110 hektar ərazisi olduğu göstərilir. Şabranda Xəzər dənizinin qərb sahillərində hərəkət edən, "yeriyən" qumlar var. Rayonunun indiki ərazisindəki bir çox tarixi abidələrin, Şabran şəhərinin adı erkən orta əsrlərdə yaşamış avropalı alimlərin, səyyahların, tarixçilərin, coğrafiyaşünasların əsərlərində qeyd edilir. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Sara Aşurbəylinin yazdığına görə, V əsrdə Şabranın cənub tərəfində Gilgilçay boyunca dənizdən dağa kimi uzanan hasar inşa etdirmişdilər. X əsr ərəb müəllifi Əl Məsudi bu hasarı "Surat-tin" adlandırdı. Hasarın uzunluğu 30 km idi. Sonunda dağın zirvəsində "Çıraqqala" adlı qala inşa olunmuşdu. (7)

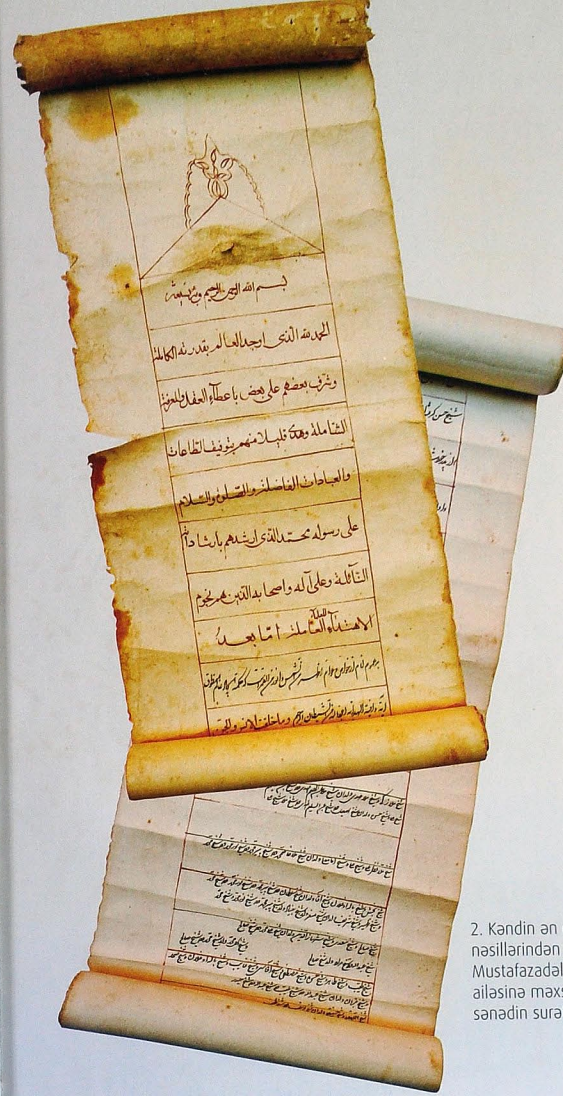
Fəzlullah Rəşidəddin də (XIII əsr) Şabran şəhərinin adını çəkir. (8) 926-cı ildə vəfat etmiş Əl-Kufinin "Kitab əl-fütuh" ("Fəthlər tarixi") əsərindən məlum olur ki, VII əsrdə şabranlılar ərəb sərkərdəsi Məsləmənin ordusuna kəskin müqavimət göstərmiş və buna görə də, xeyli adam qətlə yetirilmişdir. (9) Əl-Bəlazuri "Kitab Fütuh Əl-Buldən" əsərində qeyd edir ki, ...taxta çıxmış Kəsrə Ənuşirəvan Şabran və Məskət şəhərini, sonra isə Dərbənd şəhərini inşa etdirmişdir. (10)

Karvan yollarının qovşağında yerləşməsi Şabranın tarixən burada istehsal olunan və onu bütün dünyada məşhur edən ipək və məhək daşı ixracı ilə yanaşı, gözəl və qiymətli xalçaların toxunub dünya bazarlarına çıxarılması üçün zəmin yaradırdı.

S.Aşurbəyli "Hüdüd əl-Ələm" əsərinə əsaslanaraq, Şabranın bir vaxtlar Şirvanşahlar dövlətinin mərkəzi olması fikrini irəli sürmüşdür. (11) Venesiya elçisi Ambrocio Kontarini "Yol gündəliyində" 1475-ci ildə Şamaxıdan Dərbəndə gedərkən yolun yarısında yerləşən

1. Zeyva kəndinin ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Şirvanşah II Axsitanın hakimiyyəti (1149-1203) dövrünə aid sikkələr aşkar edilmişdir.

2. Kəndin ən qədim nəsilərindən olan Mustafazadələr ailəsinə məxsus sənədin surəti.

"kiçicik, ancaq sözün doğrusu, gözəl bir şəhərdən (Şabran), burada yetişən çox gözəl meyvələrdən, xüsusilə almalardan" bəhs edir. (12)

Antoni Cenkinson (XVI əsr) və Adam Oleari (XVI əsr) də Şabranda olmuşlar. (13)

Mühüm ticarət-karvan yolu üzərində yerləşən Şabran ipək ticarəti mərkəzlərindən biri idi. IX əsrdən başlayaraq Şabranda ipəkçilik, dulusçuluq, şüşə istehsalı, metalışləmə və s. sənətkarlıq sahələri inkişaf etmişdi. Orta əsrlərdə böyük zərbcxanalardan biri də Şabranda idi. Şabranda Şirvan şahlarının həbsxanası da var idi. Məşhur Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani bir müddət bu həbsxanada saxlanılmışdı.

Sara Aşurbəyli Şabranın Şirvanın üç nahiyəsindən biri olan Xursanın inzibati mərkəzi olduğunu yazır. X əsrin sonunda Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd Şabran şəhərinin ətrafına divar çəkdirmişdi. Bu dövrdə Şabran mənbələrdə varlı, inkişaf etmiş şəhər kimi göstərilir - XI əsrdə Şirvanşahların ailə məqbərəsi burada idi. Şabrandan gələn məşhur yol "Qafqaz", "Alban", "Dərbənd", "Alan" adlanmışdır.

Şabran torpağını ekoloji-iqlim şəraitinə görə XIX əsrin görkəmli Azərbaycan

mütəfəkkiri A.A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" ("Cənnət bağı") adlandırmışdır. (14) XVII əsrin 40-cı illərində Şabranda olmuş türk səyyahı Ö.Çələbi Şabrana xüsusi bölmə həsr etmişdir. Onun səyahətnaməsində Şabran "böyük və gözəl şəhər" kimi təqdim edilir. Səyyah yazır ki, Şabran havasına və suyuna görə Səfəvi dövlətində Təbrizdən sonra ikinci şəhər idi. Ö.Çələbi burada 70 məscidin və 70 mədrəsənin olduğunu yazır. (15)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarınının 13 aprel 2010-cu il tarixli sərəncamına əsasən, Dəvəçi rayonu və Dəvəçi şəhəri "Şabran rayonu" və "Şabran şəhəri" adlandırılmışdır.

Şabran Azərbaycanın dilbər guşələrinəndir. Münbit torpağı, mülayim iqlimi, meyvə və giləmeyvələrlə zənginliyi, dəniz sahilində yerləşməsi bu yeri həyat üçün əlverişli etmişdir. Ən qədim zamanlardan burada insanların məskunlaşmasının da əsas səbəblərindən biri elə budur.

Rayon ərazisində ən qədim yaşayış məskəni e.ə II minilliyə aid I Çaqqallı təpə abidəsi Bakı-Rostov şosse yolundan qərbdə, Aygünlü kəndindən 0,5 km cənub-qərbdə yerləşir. Abidədən tapılmış daş baltalar, hamar dəniyüdənlər və s. buranın sakinlərinin oturaq əkinçiliklə məşğul olduğunu göstərir. Gəndab

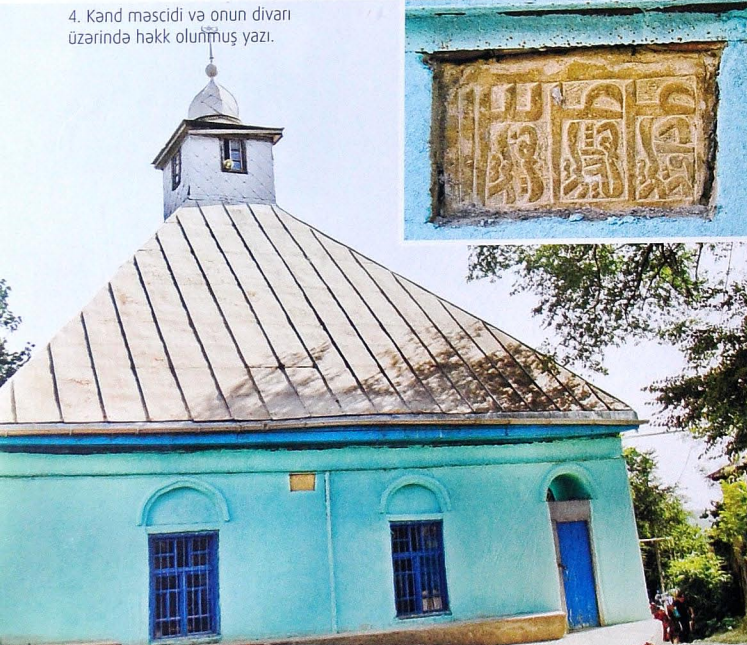

3. Kəndin ənənəvi "sumax-kilim"i.
Xalçaçı Həlīmə Əhməd qızı Məmmədovanın əl işi.

kəndindən qərbdə Almaztəpə adlı yerdə ilk orta əsrlərə aid saxsı məmulatı tapılmışdır.

Rayon ərazisindəki qədim kəndlərdən biri də Şabran şəhərindən qərbə doğru 26 km məsafədə, Bakı-Quba yolundan 14 km aralıda - dağlar qoynunda yerləşən Zeyvə kəndidir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2 aprel 2010-cu il tarixli qərarı ilə, Zeyvə və Kilvar kəndləri Pirəbədi kənd inzibati dairəsi tərkibindən ayrılmış, əsasında mərkəzi Zeyvə kəndi olmaqla Zeyvə kənd inzibati ərazi dairəsi yaradılmışdır. Kənd sakinlərindən Mustafazadələr ailəsinin evində "rəqəm", "şəcərə" adlanan bir tarixi sənəd saxlanılır. Keyfiyyətli kağız üzərində yazılmış sənədin uzunluğu 2 m, 90 sm, eni 23 sm-dir. Sənəd VIII əsrdən etibarən tərtib olunmağa başlayıb. Sənəd köhnəliyindən üzü nəslin nümayəndələri tərəfindən bir neçə

4. Kənd məscidi və onun divarı üzərində həkk olunmuş yazı.

5. Xalçaçı Gülzər Məmmədova və oğlu Əfqan Məmmədova birlikdə onun toxuduğu "Heyrati" çeşnili xalçaların önündə

dəfə köçürülüb. Sənəd son dəfə 1845-ci ildə Hacı İsrəfil Əfəndi ibn Hacı İbrahim tərəfindən təzələnməmiş və Şamaxı ruhani idarəsinin 5 üzvü - şeyxi tərəfindən təsdiqlənmişdir.

Sənəddən məlum olur ki, VII-VIII əsrlərin əvvəllərində vaxtilə xəlifənin ordusunda döyüşmüş Əbu Həzmə Müəyyir qocaldığı zaman "şeyx", "pir" rütbəsi alaraq dünyəvi işlərdən əl çəkmiş, yalnız ibadətə məşğul olmaq qərarına gəlmişdir. Xanəgah yaratmaq üçün əlverişli yer axtaran Əbu Həzmə Zeyvə kəndinin yerləşdiyi ərazini seçir. Söz yox ki, o vaxtdakı burada kənd olmuşdur. Zeyvə kəndinin lap yaxınlığında "Ülvər" adlanan yerdə islamaqədərk dövrə aid qəbirlərə rast gəlmək olur. Tarixçilər, bölgədəki bir çox tat kəndlərinin əhalisi kimi, Zeyvə kənd sakinlərinin əcdadlarının da Sasani hökmdarları tərəfindən V əsrdə İrandan bu əraziyə köçürüldüyünü yazır. Lakin bu yaxınlarda kənd qəbiristanlığında tapılmış bir küp qəbrinin, tarixçi alim Arif Məmmədovun mülahizəsinə görə, eradan əvvəl V-eramızın V əsrlərinə aid olması burada hələ çox qədim zamanlardan yaşayış olduğunu göstərir.

Xanəgah yaradan Əbu Həzmə Müəyyir qısa müddətdə sufileri və salehləri ətrafına toplamışdır. İndiki Quba və Şabran rayonlarının bir sıra kəndləri xanəgaha vəqf edilmişdir. Əbu Həzmə əhalinin böyük hörmətini qazandıqından, o vəfat etdikdən sonra qəbri ziyarətçilərə çevrilir. O zaman ziyarətçilərə guşə, bucaq mənasında olan "zaviyə" deyildiyindən, xanəgahın ətrafındakı kənd "Zaviyə" adlandırılmış, zaman keçdikcə bu ad "Zeyvə" şəklini almışdır. Şəcərədə Əbu Həzmənin nəslindən olanların

6. "Zeyvə" çeşnili xalça.

7. Xanbaba Mürsəlovla söhbətimiz ailə yadigarı olan iki "Pirəbədil" çeşnili xalça haqqındadır.

hamısının ya şeyx, ya da şeyxzadə titulu daşdığı göstərilir.

Zeyvə ərazisindən tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri, kəndin qəbiristanlığında olan VIII əsrə və ehtimal ki, daha əvvəllərə aid qəbirlər Zeyvə kəndinin qədimliyini sübut edir. 1980-ci illərdə kənd sakini Hüseyn Həmdullayev Zeyvəçayın suyunun yuyub apardığı yerdə ümumi çəkisi 4,5 kq olan, 1500 ədəddən çox mis sikkə tapmışdır. Numizmatiklər sikkələrin Şirvanşah II Axsitana (1149-1203) aid olduğunu bildirirlər. Bu qədər böyük dəfinənin tapılması hələ erkən orta əsrlərdə Zeyvə kəndinin yaşayış məntəqəsi olduğunu, böyük ticarət əlaqələrində iştirakını göstərir.

Tarixdən məlumdur ki, 1722-ci ildə rus çarı I Pyotr 100 minlik bir ordu ilə dağılmaq ərəfəsində olan Səfəvi dövlətinin ərazilərini ələ keçirmək üçün yürüş etmişdi. Lakin Osmanlı imperiyasının kəskin etirazı və bir sıra başqa səbəblərdən I Pyotr ordusunun əsas hissəsi ilə Rusiya-ya geri qayıtmışdı. Bununla belə, kiçik ekspedisiyalar göndərmək yolu ilə rus çarı sonrakı illərdə Gilana qədər olan Xəzəryanı əyalətləri ələ keçirmişdi. Bu torpaqlar 1732-1735-ci illərə qədər Rusiyanın işğalı altında olmuşdur. 1728-ci ildə rus hakimiyyət orqanlarının göstərişi ilə Xəzərsahili vilayətlərdə şəhərlərin və kəndlərin siyahısı tərtib edilmişdir. Bu siyahıdan aydın olur ki, Zeyvə kəndi Rustov mahalına daxil idi. Və bu kəndin

8. "Zeyvə" çeşnili xalça.

9. "Zeyvə" çeşnili xalça.

10. Şahbaba və Səccarə Poladovlar ailə yadigarı olan xalçanı "Xorasan" xalçası olaraq təqdim etdilər.

yaxınlığında Sufikənd, Çiçi, Pirəbədil, Sumağa-va və s. kimi kəndlər var idi.

Nadir şah Əfşar 1747-ci ildə əyanlarının sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirildikdən sonra onun imperiyasının yerində "xanlıq" adlanan çoxsaylı kiçik dövlətlər yaranmışdır. Azərbaycan ərazisində təqribən 20 xanlıq yaranmışdır. Bunlardan ən qüdrətliləri Quba, Qarabağ, Şəki və Urmiya xanlıqları olmuşdur. Zeyvə kəndi xanlıq dövründə Şeşpara mahalına daxil idi. Mahala 26 kənd - Gəndab, Pirəmsan, Leyti, Ləcəd, Bilici, Zöhramlı, Zərqova, Kılvar, Sufikənd, Pirəbədil, Sumağa, Talablı və başqa kəndlər daxil idi. İnzibati mərkəz 50 həyətdən ibarət olan Rustov kəndi idi. Ən böyük kəndləri 60 həyəti olan Çiçi, 45 həyəti olan Zərqova, 40 həyəti olan Gəndab və Vəlvələ kəndləri idi.

Mahalın ən böyük kəndlərindən biri Zeyvə idi. 1831-ci ildə tərtib edilmiş Quba əyalətinin kameral təsvirinə görə, bu kənddə 281 nəfər kişi və oğlan qeydə alınmışdı. Buraya iki molla - Mustafa Şıxsarımlı oğlunun, İbrahim Hacı Baba Əfəndi oğlunun ailələrində olan 7 kişi və oğlanı da əlavə etmək lazımdır.

Mustafazadələr ailəsində şəcərə ilə birlikdə mühafizə olunan digər sənədlərdə Zeyvənin xanlıq olması haqqında müəyyən məlumat var. Sənədlər içərisində Quba xanının eşikağası Əli bəyin Zeyvədəki baş ruhaniyə göndərdiyi məktub və onun cavabı vardır. Bu sənəddə Zeyvə kəndindən və onun ətrafından yığılan taxıl, onun məsrəfi və satılması haqqında

11. Həvəskar rəssam Rəvan Nuriyevin eskizi əsasında Zeyvə kəndində toxunmuş "Xoruzlu Pirəbədil" xalçası.

bəhs olunur. Digər sənəd Quba şəhərinin naibinin adına göndərilən məktubdur. Xan öz naibinə göndərdiyi həmin məktubda Zeyvə kəndinin mollası Mustafanın kəndxuda vəzifəsinə keçirildiyini və yerinə digər bir şəxsin molla təyin edildiyini bildirir. Zeyvə kəndinin baş mollasının

xan tərəfindən təyin edilməsi həmin illərdə xanəqahın nüfuzdan düşməsinə, yaxud tamamilə ləğv olunduğunu göstərir. Xanəqahın mövcud olduğu dövrdə kəndin mollasının başqa bir yerdən təyin olunması mümkün deyildi.

Daha üç maraqlı sənəd də diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri Azərbaycan türkcəsində yazıldığı üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İkinci sənəd Fətəli şahın Azərbaycana başqaları və Abbas Mirzənin Təbrizə gəldiyi vaxtlarda şah üsulidarəsinə qarşı mübarizə aparan, nəhayət Azərbaycanın şimal hissəsinə mühacirət etməyə məcbur olan təbrizli Hüseynəli adlı bir şəxsin Zeyvə kəndinin kəndxudası Mustafaya yazdığı xahişnamədir. Hüseynəli özünün ağır vəziyyətindən, əmlakını, ailəsini itirməsindən şikayətlənir və ona at, həmçinin müəyyən silahlar bağışlanmasını xahiş edir.

Üçüncü sənəddə kənddə baş vermiş bir iğtişaş və onun yatırılması haqqında məlumat vardır. Məlum olur ki, iğtişaş yatırıldıqdan sonra onun fəal iştirakçılarından Novruzqulu, Xan Məhəmməd, Novruzəli, Nəbi, Cahangir və Məhəmmədəli adlı kəndlilər həbs olunmuşdular.

Gürcüstanın Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılan rəsmi bir sənəddən məlum olur ki, XIX əsrin 80-ci illərində Zeyvə kəndinin sakinləri yerli çar hakimiyyət orqanlarına itaətsizlik göstərmiş, buna görə də kənd sakinləri kəndxuda seçmək hüququndan məhrum edilmişlər. O zamanlar çarizm kənd icmasını kəndxuda seçmək hüququndan məhrum etmək tədbirindən qeyri-itaətkar kənd icmalarını cəzalandırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edilirdi. Çünki əgər kəndlilərin öz içərisindən seçilən kəndxudaları saxla-

12. Əliağa Mehrabov və onun ailə üzvləri anası xalçaçı Gülbikə Mehrabovanın toxuduğu "sumax-kilim"lə.

13. Zeyvə kənd məzarlığında qədim baş daşları.

14. Zeyvilərin inanc yeri - Pirənəzar və Pirəkamal ziyarətgahı.

15. Zeyvə kənd sakini - XX əsrin sonunda Qərbi Azərbaycanın Cəlaloğlu rayonunun Hallavar kəndindən deportasiya olunmuş 87 yaşlı Zülfüqar kişi ilə birlikdə.

maq üçün kənd icmasından heç bir əlavə vəsait tələb olunmurdusa, hakimiyyət orqanlarının ayrı yerdən gətirib təyin etdikləri kəndxudanı icma üzvləri öz hesablarına saxlamalı idilər ki, bu da onsuz da yoxsulluq içində olan, çoxsaylı vergilərin ağırlığı altında üzülən kəndlilər üçün əlavə yük idi.

Zeyvə kəndi 1920-ci ilin aprelində bolşevik işğalına qarşı müqavimət ocaqlarından biri ol-

muşdur. Məlumdur ki, XI Qırmızı Ordunun ön dəstələri Quba qəzası ərazisinə daxil olarkən o zaman Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentinin üzvü Həmdulla Əfəndizadənin başçılığı ilə düşmənin qarşısını almağa cəhd göstərilmişdi. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər olduğundan H. Əfəndizadə bir qrup silahdaşı ilə Zeyvə kəndinə sığınmağa məcbur olmuşdu. Onlar bir müddət kənddə bolşevik rejiminin qurulmasına mane ola bilməmişdilər. Zeyvədə indi də mövcud olan möhtəşəm bir məscid də həmin vaxtda tikilmişdir.

Azərbaycan kəndlilərinin əksəriyyətində, o cümlədən də Zeyvədə natural, yəni qapalı təsərrüfat hökm sürdüüyündən, kəndlilər əkinçilik, maldarlıq və bağçılıqla məşğul olmaq, öz ehtiyaclarını ödəmək üçün lazımı sənətkarlıq məhsulları da istehsal edirdilər. Onlar göndəri çarıqlar, yundan qaba paltarlar hazırlayırdılar. Kənddə 20-30 il bundan əvvələdək dəmirçi də fəaliyyət göstərirdi.

Tarixən Zeyvədə məhsulları satışa çıxarılan bir sənət sahəsi - xalçaçılıq xeyli inkişaf etmişdi. Kənd qadınları xalı (gəbə), xalça, palaz, xurcun (heybə), "Namazlıq"lar toxuyurdular. Zeyvədə toxunan "sumax-kilim"lər də öz gözəlliyi ilə seçilirdi.

Bu gün Zeyvə kəndi öz ikinci həyatını, intibah dövrünü yaşayır. Kəndə iki istiqamətdən rahat asfalt yol çəkilmiş, kənd qazlaşdırılmış, su ilə təmin olunmuşdur.

Zeyvə kənd ərazi dairəsində bir tam orta, bir natamam orta məktəb fəaliyyət göstərir. 2005-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə inşa olunmuş 20 müəllim və 12 texniki işçinin çalışdığı tam orta məktəbdə 201 şagird təhsil alır. Natamam orta məktəb üçün Heydər Əliyev Fondunun yardımı ilə 2013-cü ildə 100 yerlik, gözəl və müasir bina inşa edilərək istifadəyə verilməmişdir. Əvvəllər sovet hökuməti illərində an-

bar, hətta barama qurdu saxlamaq üçün istifadə olunan və buna görə də bərpad vəziyyətə düşən Zeyvə məscidi bərpa olunmuş və sakinlərin istifadəsinə verilmişdir.

Qeyd edək ki, məscid kəndin tam ortasında yerləşir və kənd buradan iki böyük hissəyə bölünür: Yuxarı məhəllə və Aşağı məhəllə. Yaxın keçmişdə Aşağı məhəllənin ağsaqqalları Yuxarı məhəllə sakinlərinin gəlmə olduğunu iddia edirdilər. Kənddə bir sıra daha xırda, törəmə məhəllələr də var: "Köhnə zənbil", "Məgəlgə" (yayın isti günlərində günorta çağı ev heyvanlarının dincəlməsi üçün toplanıldıqları yer mənasını verir), «Funt» (çox ehtimal ki, kolxoz dövründə idarə məntəqəsi burada yerləşdiyinə görə rusca "punkt" sözünün təhrif olunmuş formasıdır).

Zeyvə kəndindəki nəsillər haqqında danışmadan əvvəl qeyd etməliyik ki, kənd əhalisi oturaq olduğundan nəsil bölgüsü, demək olar ki, yoxdur. Ona görə də nəsillərdən bir ulu babanın törəmələri kimi danışmaq olar. Bu baxımdan daha çoxsaylı olan Ağayarovları, Osmanovları, Əbdürrəhmanlıları, Sultan Əhmədliləri, Nuriyevləri, habelə Süleymanovları, Hacı Yusifliləri, Hüseynovları, İsbatovları, İslamovları, Abdulkərimovları qeyd etmək olar.

Zeyvə kəndinin adət-ənənələri maraqlı və orijinaldır. Əvvəllər Zeyvədə toy üç gün, üç gecə davam edərdi. "Şirinçay" adlanan birinci gecədə qonaqlara şirinçay və yüngül yemək verilərdi. Həmin gecə pul yazılmazdı.

"Xörək" adlanan ikinci-üçüncü gecələrdə isə qonaqlara bozbaş, kabab və başqa yeməklər verilərdi. Toya gələnlər pul atardılar. Gəlin toyda oynamazdı, bəy isə nadir hallarda oynayardı. Toyda oynayanların üzərinə şabaş pul atırdılar. Toyun sonuncu günü bəy toy yerinə gələrdi. Bəyin sağında və solunda iki nəfər, adətə

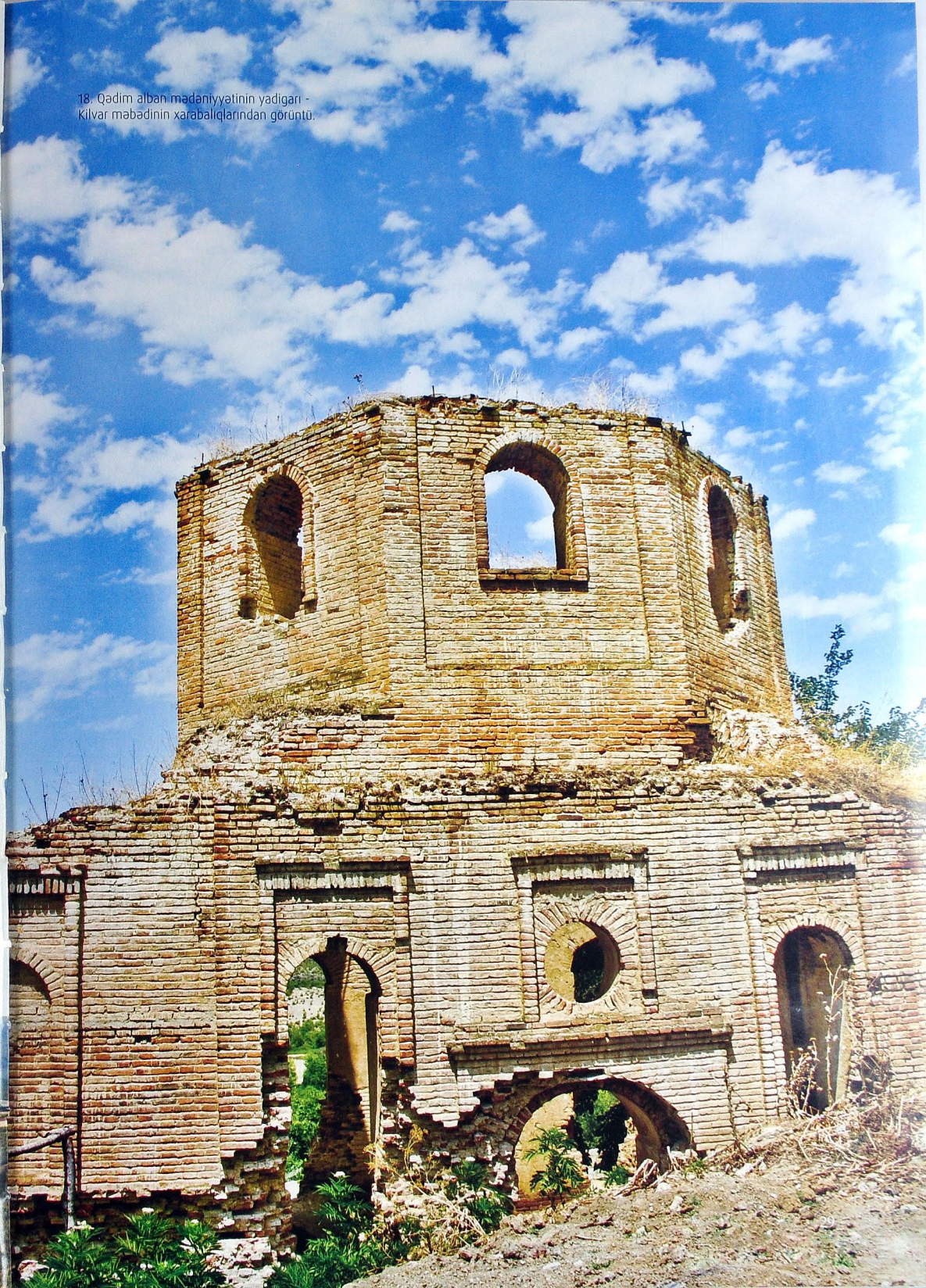
17. Xalçaçı Nazxanım Bayramqulu qızı Yarəliyeva (1930-2003)

16. "Zeyvə" çeşnili xalça.

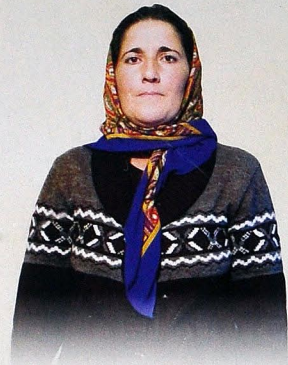
görə, cır alma ağacından kəsilmiş və bəzədilmiş şax tutardılar. Bəyin boynuna xələtlər salınar, cibinə pul qoyulardı. Xanəndə bəy tərifli edər, bəyin yaxın adamlarının adını çəkərdi. Yaxın qohumlar və qonşular xonça bəzəyib bəyin qabağına düzərdilər. Bu mərasim başa çatdıqdan sonra toy sahibi xonçaların bir hissəsini toyda əməyi keçənlərə, çalğıçılara paylayır, qalanını götürərdi. Xonçalardan ən yaxşısını pəhləvan

18. Qədim alban mədəniyyətinin yadigarı - Kilvar məbədinin xarabalıqlarından görünüşü.

19. Xalçaçı Gülbikə Bəyram qızı Mehrabova (1920-2011)

20. Xalçaçı Sevingül Qardaşalı qızı Əliyeva

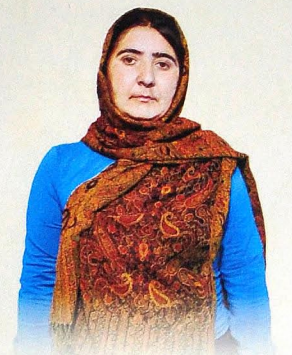
21. Xalçaçı Xanımə Cəmaləddin qızı Həsənova

23. Xalçaçı Məktubə Hacımirzə qızı Abdullayeva

24. Xalçaçı Zilhacə Mövsüm qızı Məmmədova

25. Xalçaçı Zülfiyyə Cəmaləddin qızı Həsənova

üçün saxlaydılar. Bir nəfər qurşağa kimi soyunub meydana girər, cəngi sədaları altında dövrə vuraraq əzələlərini nümayiş etdirirdi. Kimsə ona rəqib çıxar və onlar gülüşürdülər. Qalib xonçanı alardı. Əgər meydana çıxmış şəxs gülüşmək üçün heç kim çıxmırdısa, həmin şəxs xonçanı özünə götürürdü.

Bundan sonra bəy sağdışının, soldışının müşayiəti ilə «bəyi oturdan» qohumun evinə aparırdılar. Onlar bəzəkli şaxı da aparır, şaxdakı bişmiş toyuğu çıxarıb yeyərdilər.

"Bəy oturdulması" mərasimi başa çatdıqdan sonra bəyin adamları gəlini gətirmək üçün qız evinə gedərdilər. Qız həyatında qızın cehizləri yerə döşənər və iplərdən asılaraq nümayiş etdirilirdi. Gəlini aparmamışdan əvvəl gəlin evindən bəyə bir bardaq şərbət göndərilirdi.

Gəlini otaqdan qayınatısı və ya bəyin digər

yaxınları çıxarardılar. Gəlinin üzündə, əlbəttə ki, duvaq olurdu. Bu zaman gəlinin anasına "süd pulu", onu bəzəyənlərə "bəzək pulu" verirdi. Gəlin otağın qapısından çıxarkən "qarı pulu" alınırdı. Zeyvədə əvəllər gəlini ya ata mindirir, ya da piyada aparırdılar. Bəy mütləq kənd piri-ni ziyarət etməli idi. Belə hesab edirdilər ki, bəy pirdən hansı arzusunun gerçəkləşməsinə istəsə, həmin arzu mütləq həyata keçəcək.

Toydan üç gün sonra gəlinin gətirdiyi halva və qoğallardan qohum-qonşuya "tikə" deyilən pay verilir.

Novruz bayramı gecəsi (nədənsə əvəllər Zeyvədə Novruz gecəsini martın 22-dən 23-nə keçən gecə qeyd edirdilər, indi isə 21-dən 22-nə keçən gecə qeyd edirlər) qaranlıq düşən kimi 1-2 m uzunluğunda ağacların ucuna əski sarıyaraq neft töküür və onları evin qabağında tor-

pağa basdıraraq yandırır dılar. Şamların sayı ailə üzvlərinin sayı qədər olmalı idi. Novruz bayramı günü, Ramazan bayramı günü yumurtalar qırmızı rəngə boyanır, uşaqlar yumurta döyüdüürdülər. Əvvəllər kənd qadınları səməni yetiştirir, sonra onu əzib doşab hazırlayırdılar. Həmin məhluldan "səməni halvası" da çalınırdı. Novruz gecəsi ən yoxsul ailədə belə plov bişməli idi.

Kəndin maraqlı adətlərindən biri də may ayında kəndlilərin pirin qarşısına toplaşmasıdır. Pirin qarşısına toplaşan əhali oradan da birbaşa qəbiristanlığa yollanırdı. Burada təmizlik işləri görülür, sonra hər kəs evindən gətirdiyi plov boşqabı olan boxçanı bir yerə qoyurdu. Ağsaqqallar plovu bölüşdürür və boşqablar bardaq qurub oturmuş adamların qarşısına qoyulur. Plov yeyildikdən sonra boşqablar sahiblərinə qaytarılırdı.

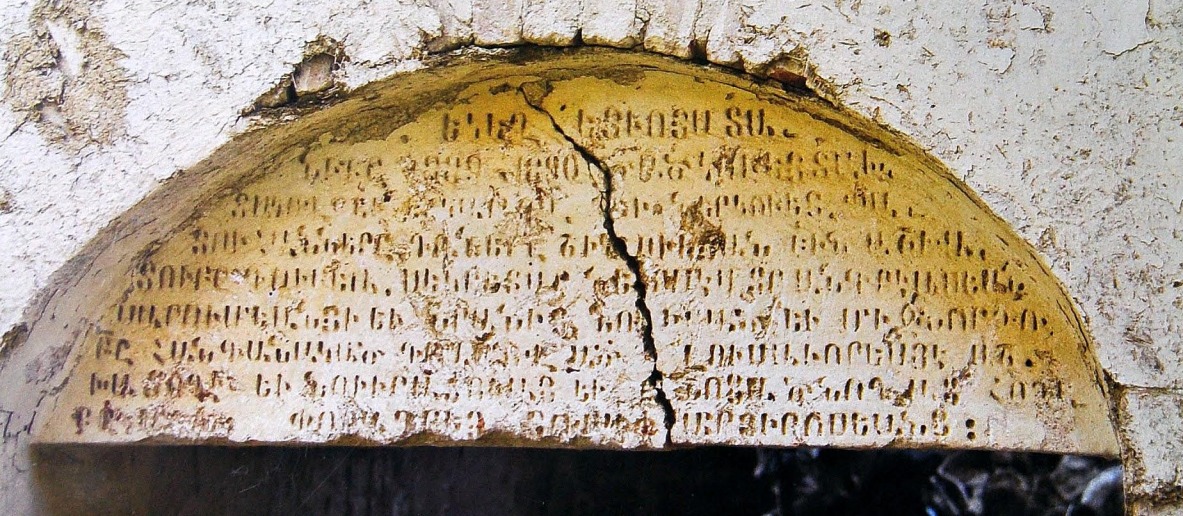
Artıq qeyd edildiyi kimi, Zeyvə qadınlarının məşğul olduqları qədim sənət sahələrindən biri də xalçaçılıqdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində olan "Zeyvə" adlı kəndlərin hamısı bir zamanlar zəngin xalçaçılıq məntəqələri olmuşlar. Lakin bu kəndlər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerləşdiyindən, elmi təsnifatda ayrı-ayrı xalça qruplarına aid edilmişlər. Məsələn, haqqında bəhs olunan Şabran rayonunun Zeyvə kəndinin xalçaları Quba qrupuna, Goranboy rayonunun Zeyvə kəndinin xalçaları Gəncə qrupuna, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunun Zeyvə kəndinin xalçaları Naxçıvan qrupuna, Laçın rayonunun Zeyvə kəndinin xalçaları Qarabağ qrupuna, Cənubi Azərbaycanın Xalxal mahalının Zeyvə kəndində toxunan xalçalar Təbriz qrupuna, İsmayilli rayonunun Zeyvə kəndinin xalçaları isə Şirvan qrupu-

na aid edilərək tədqiqatə cəlb olunur. Coğrafi müxtəliflik bu sadalanan kəndlərdə toxunan xalçaların həm bədii, həm də texnoloji cəhətdən fərqliliyini şərtləndirir. Çünki, hər bir Zeyvə çeşnili xalça daxil olduğu qrupun xüsusiyyətlərini əks etdirir. Qeyd etmək zəruridir ki, həmin kəndlərdə xalçaçılıq yalnız ənənəvi "Zeyvə" çeşnisi ilə məhdudlaşmır. Burada hər bir qrupa aid olan digər spesifik çeşnilər, kompozisiyalar əsasında xalçalar da toxunmuşdur.

26. "Zeyva" çeşnili xalça.

22. Kilyar məbədində erməni saxtakarlığı. Bir vaxtlar bu ərazidə yaşayan ermənilər məbədini onlara məxsus olduqlarını "sübut etmək" üçün erməni əlifbası ilə yazılmış bu daş lövhəni taqlardan birinin divarına yapışdırmışdılar. Lakin ekspertizə bu lövhənin tarixi baxımdan məbəddən çox "gənc" olduğunu sübut etmişdir.

27. Xalçaçı
Nadiyə Nemat qızı Məmmədova

28. Xalçaçı
Bədyalcamal Bayram qızı Nəsirova

29. Xalçaçı
Şəkura Hacimirza qızı Yaralievə

Bu xalçalar haqqında həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlarda səslənən fikirlər təzadlıdır. Məsələn, Azərbaycan xalçaçılıq sənətinə dair tədqiqatların birində oxuyuruq: "Quba-Şirvan tipinin Quba qrupuna daxil olan Zeyvə xalçasının adı Qubadan otuz kilometr cənub-şərqdə yerləşən Zeyvə kəndinin adından götürülmüşdür. Xarici mənbələrdə o "Şirvan" və ya "Dağıstan" kimi qeyd olunur, bizim bəzi mənbələrimiz isə onu səhvən "Şuşa" adlandırırlar. (Производство ковров. Сб. Стратей. М., ОПИЗ, 1931, с. 12). Bu xalçanın xalq arasında "Qədim Zeyvə" adlandırılması, onun qədim dövrlərə aid olması faktını təsdiq edir. Xalça yalnız şimal-şərq Azərbaycanın xalçaçılıq məntəqələrində istehsal olunmur. O Azərbaycanın şimal-qərbində, əsasən Gəncədə və hətta Ermənistanda da istehsal edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, "Zeyvə" əsas istehsal mərkəzindən uzaqlaşdıqca, digər xalçaçılıq rayonlarında yayıldıqca, öz bədii, texniki xüsusiyyətlərini itirərək, ciddi təhriflərə məruz qalır". (16)

Göründüyü kimi, burada müəllif əsas diqqəti Quba bölgəsində toxunan "Zeyvə" çeşnili xalçalara yönəldərək, digər bölgələrdə - Qarabağda, Gəncədə, Şirvanda, hətta Ermənistanda (tarixən Qərbi Azərbaycan) da Zeyvə adlı kəndlərin olduğunu "unudur". Zənnimizcə, "Zeyvə" çeşnisinin "əsas" istehsal mərkəzinin müəyyənləşdirilməsi hələ də öz həllini gözləyən məsələlərdəndir. Bu problemə Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların müxtəlif siyasi-ictimai proseslər səbəbindən köçürülmələrini araşdırmadan aydınlıq gətirmək mümkün deyildir. Xarici ədəbiyyatların əksəriyyəti də, məhz yerli

30. "Zeyvə" çeşnili xalça.

mənbələrdəki bu fikir dolaşığına istinadən, "Zeyvə" çeşnisini "Ləzgi ulduzu" adlandırırlar.

"Zeyvə" çeşnili xalçaları səciyyələndirən ara sahədə yerləşən üç və ya daha çox sayda səkkizguşəli ulduz xalqımızın ən qədim rəzmlərindən biri kimi Azərbaycan xalçalarının bütün qruplarına aid olan nümunələr üzərində müxtəlif ölçülərdə təbiiq olunur. Hətta, səkkizguşəli ulduz təsvirinə Naxçıvanda Kültəpə abidəsindən (e.ə. IV minillik) tapılmış keramik qab üzərində də rast gəlinir. Tarixən türklərlə yanaşı, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqlar, o cümlədən, avarlar, saxurlar, ləzgilər, qumuxlar da Azərbaycana məxsus na-xışlar, nümunələr əsasında xalçalar toxumuşlar. Və bu xalçalar üzərində də "Zeyvə" xalçasına xas səkkizguşəli ulduzlar öz əksini tapmışdır.

Bütün Zeyvə çeşnili xalçalar üçün müxtəlif saylı səkkizguşəli ulduzlar xarakterik olsa da, onların bədii tərtibatı, ara sahənin və haşiyənin rəngi və s. kimi xüsusiyyətlərinə görə fərqlilikləri də vardır. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə Azərbaycan xalçalarının ayrı-ayrı qruplarına aid olan "Zeyvə" çeşnilərini səciyyələndirmək mümkündür. Məsələn, Quba qrupunda "Zeyvə" çeşnili xalçaların üzərində əks olunmuş, üç, dörd, altı, səkkiz, hətta on, on iki səkkizguşəli ulduzların mərkəzində "+" və ya "xaçvari" işarələr vardır. Ara sahəsi adətən ya qırmızı, ya da zoğalı rəngli olan bu xalçalarda kufi haşiyə və "Xırdagül çiçi" çeşnilərinin haşiyələri də təbiiq edilmişdir.

Bu xalçalarda ağ, qara, qırmızı, sarı, yaşıl, sürməyi, mavi, mor kimi Azərbaycan xalçalarının digər bütün qrupları üçün xas olan rənglərlə yanaşı, şabalıdı rəngdən də istifadə olunur.

Şabran rayonunun Zeyvə kəndinə ekspedisiya səfəri zamanı biz yerli xalçaçılıq ənənələri haqqında məlumat toplamaq imkanı qazandıq. Kənddə, demək olar ki, hər evdə ailə yadigarı olan müxtəlif xalçalar vardır. Əsasən, Quba qrupunun çeşniləri əsasında toxunan bu xalçalar dünyasını dəyişmiş xalçaçıların əl işləridir. Zeyvə kənd orta məktəbinin coğrafiya müəllimi Əfqan Məmmədovun belədciliyi ilə biz kəndin xalçaçılıq mühitini öyrənməyə çalışdıq. Məlum oldu ki, Əfqan müəllimin bibisi Həlimə Əhməd qızı Məmmədova (1920-1964) məşhur xalçaçı olub. Əfqan müəllimin anası 87 yaşlı Gülzar Məmmədova da bu sənətin sirlərinə yiyələnib. Toxuduğu xalçaları öz övladlarına hədiyyə edib. Kəndin qocaman sakinləri - Şahbaba və Səccarə Poladovlarla da söhbətimiz "Zeyvə" çeşnili xalçalar haqqında oldu. Onlardan heç birinin belə bir çeşni haqqında məlumatlı olmadıqlarına təəccübləndik. Lakin Səccarə xanımın "Anam

Güldəstə İlahiverdi qızı da yaxşı xalça toxuyan olub. Ondan bir "Xorasan" xalçası yadigar qalıb", deyərək bizə göstərdiyi xalça ənənəvi "Zeyvə" çeşnisi əsasında toxunmuşdu. Səccarə xanımın dediklərindən: "Biz bu xalçanı həmişə "Xorasan" adı ilə tanıyıyıq. Böyüklərimiz bu adla toxudular və bu adla bizə miras qoyub getdilər. Biz xalçanın adını kitablardan yox, analarımızdan, nənələrimizdən öyrənmişik. Xalçanın adını xalçaçı daha yaxşı bilər. Bir vaxtlar kəndimizin Şölə Hüseynova, Nursultan İsatova, Növrəstə Poladova kimi məşhur xalçaçıların əl işlərinin so-rağı digər kəndlərə də yayılmışdı. Onlar həm öz ailələri, həm də digərləri üçün gözəl xalçalar toxuyurdular. O vaxt gəlin köçən qızların evlərində indi o qadınların yadigarları var."

Üz tutduğumuz digər ünvan isə Xanbaba Mürsəlovun evidir. Xanbaba kişi "Xalçaçılıq bu kəndin bütün yaşlı sakinlərinin ən gözəl xatirələrində əbədiləşib. O vaxtlar bütün qız-gəlinlər xalça toxumaq üçün bir-biri ilə yarışdılar. Mənim qayınanam Gövhər Mehdiyə-

31. "Zeyvə" çeşnili xalça.

32. "Zeyvə" çeşnili xalça.

va Zeyvə kəndinin peşəkar xalçaçılarından biri olub. Həyat yoldaşım Asya Mürsəlova (1939-2011) da xalça toxumağı ondan öyrənmişdi. Evimizdə onun toxuduğu iki "Pirəbədil" xalçasını saxlayırıq" deyir.

Zeyvədə xalçaçılıq işinə, sözün əsl mənasında, yaradıcı yanaşan xalçaçılar haqqında da eşitdik. Kənd sakini Rəvan Nuriyevin çəkdiyi eskizlər əsasında bacıları Natəvan və Mətanət orijinal bir "Pirəbədil" xalçası toxumuşlar. Ənənəvi "Pirəbədil" çeşnisinə rəssamın özü tərəfindən əlavə edilən "xoruz" təsvirləri kompozisiyanı tamamlayır. Bu kompozisiyaya xas olmayan "xoruz" motivi xalçanın ahənginə müvafiq rəngi, ölçüləri, həmçinin təsvir dəqiqliyi ilə göz oxşayır. Ailə üzvlərinin bildirdiyinə görə, Rəvan ixtisasca rəssam olmasa da, onun xalçaçılığa xüsusi marağı var. "Xoruzlu Pirəbədil" də onun yaradıcı təxəyyülünün, xalçaya olan bağlılığının məhsuludur.

Kənd sakini Əliağa Mehraoov da xalçaçılığın zeyvəliklər üçün ailə, nəsil sənəti olduğunu bildirir: "Kəndimizin təbiəti ən gözəl xalçadır. Belə bir mühitdə xalçaçı olmamaq günahdır.

Ailəmizdə qadınların, demək olar ki, hamısı xalçaçıdır. İndi zəmanə dəyişib, hamı tez, asan başa gələn işlərə meyl edir. Amma biz çalışırıq ki, övladlarımız bu sənəti unutmasınlar, yaşatsınlar. Anam Gülbikə Mehrabova xalça işini yaxşı bilirdi. Elə həyat yoldaşım Sənəm Mehrabovanın da ustadı anam olub. Onlar birlikdə çoxlu xalçalar toxuyublar. O xalçalarını "Burma Pirəbədil", "Qollu Çiçi" adlandırırdı. Bizim kəndin ən dəbli çeşniləri bunlar idi".

Zeyvə kəndindən topladığımız zəngin ekspedisiya məlumatları bir daha daha sübut edir ki, Azərbaycanın qədim yaşayış yerlərindən biri olan bu kənd özünəməxsus xalçaçılıq ənənələrinə malik olmuşdur. Qoyunçuluq təsərrüfatlarının mövcudluğu burada yüksək keyfiyyətli yun iplərin hazırlanmasına imkan yaratmışdır. Təbii imkanlar, xüsusilə zəngin bitki örtüyü kənddə boyaqçılıq sənətinin də inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Əhali xüsusilə yabanı gəndəlaş, itburnu, əzgil, böyürtkən, cır heyva, cır alma və s. kimi meşə bitkilərinin oduncaqlarından, yarpaqlarından alınan boyaqlarla boyanmış iplərdən əlvan xalçalar toxumuşdur.

Mənbələr:

1. С. Ашурбейли. Государство Ширваншахов, Баку, 1983, стр.99.
2. Yusifov Y. Quba və Xaçmaz // Elm və həyat, 1965, s.10.
3. Qeybullayev Q. Nəyə görə belə izah olunur? // Sovet kəndi, 3 mart 1970, №26(25-80), s.3.
4. Гусейнзаде А. Об этимологии топонима Куба // Советская тюркология, 1971, №2, стр.120-122.
5. F. Abbasova. Şabran (Şabran şəhərinin tarixi-archeoloji tədqiqinə dair), Bakı, Elm, 2009, s.8.
6. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrə qədər). I cild, Z.M.Bünyadovun və Y.V.Yusifovun redaktəsi ilə, Azərnaşr, Bakı-1994, s.227.
7. S. Aşurbəyli. Göstərilən əsəri. s.15.
8. Рашид-аддин Фазлуллах. «Джами ат-таварих», том 3, Баку, 1957, стр.60-61.
9. Аль-Куфи, Абу Мухаммед Ахмед ибн Асам, Книга завоеваний. (перевод с арабского З.Бунятова), Баку, 1981, стр.41,79,81.
10. Şabran dünəndən bu günə. Bakı, Şirvannaşr, 2009, s.14.
11. S.Aşurbəyli. Göstərilən əsəri. səh.29.
12. Şabran dünəndən bu günə. Bakı, Şirvannaşr, 2009, s.17.
13. Yenə orada.
14. Вакиханов А. А. Гүлүстани-İрәм, Bakı, 1951, s.22.
15. Челеби Э. Книга путешествия. Извлечение и сочинения турецкого путешественника. Выпуск 3, Москва, Наука, 1983, стр.170.
16. Лятиф Керимов. Азербайджанский ковер. Гянджлик, Баку, 1983, стр. 171-174

Tofig Mustafazade,
Doctor of Historical Sciences

Vidadi Muradov,
Ph. D. in History, Professor

Tofig Mустафазаде,
доктор исторических наук

Видади Мурадoв,
доктор философии по истории, профессор

Azerbaijani "Zeyve": places and carpets (On the basis of expedition materials on Zeyve village of Shabran district)

Keywords: *Shabran, Zeyve, Guba group, carpet, pattern, Khorasan, pilgrimage, Kilvar, "Pirebedil"*

Summary

The article covers the materials about the Zeyve village of Shabran district of Azerbaijan Republic. Interesting materials on the geography, history, population, engagement, agricultural fields, traditions and carpets of the village are presented to readers. The article is a valuable source of information regarding Zeyve village carpet weavers that once was one of the richest carpet centers of Guba carpet group, including Pirekamal and Pirezezer pilgrimages, and Kilvar temple. Images from Zeyve village, carpets, photos taken during the meetings with the residents provide visuals in the material.

Азербайджанские «Зейва»: очаги и ковры (На основе материалов экспедиции по селе Зейва Шабранского района)

Ключевые слова: *Шабран, Зейва, Губинская группа, ковёр, рисунок, Хорасан, места паломничества, Килвар, «Пиребедиль»*

Резюме

В статье охвачены материалы о селе Зейва Шабранского района Азербайджанской Республики. В ней представлены интересные сведения о географии, истории, составе населения, сферах хозяйственной деятельности, жизненном укладе, а также о ковроткачестве в данном селе. Работа представляет собой ценный источник информации, связанной с коврами села Зейва – богатейшего в своё время ковроткацкого пункта, относящегося к Губинской группе, в том числе с местами паломничества Пирекя-мал и Пиреназар, а также с храмом Килвар. Фотоиллюстрации, запечатлевшие виды села Зейва, местные ковры, встречи с его жителями, обеспечивают наглядность данной работы.